

Перскова Ю. І.,
викладач

Циклової комісії з гуманітарних та природничо-наукових дисциплін
Військового коледжу сержантського складу
Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ДИСКУРС ЯК ВИЯВ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПАРАМЕТР ВЛАДИ

Анотація. Стаття присвячена розглядові поняття дискурсу як вияву соціальної взаємодії. Проаналізовано наявні підходи до аналізу дискурсу в цьому ракурсі та обґрунтовано новий підхід до опису й типологізації дискурсу як вияву соціальної взаємодії з опорою на розгляд його основних ознак через призму «влади», тобто впливу на адресанта з боку адресата.

Ключові слова: дискурс, соціальна взаємодія, соціолінгвістична природа дискурсу, влада, владний дискурс, мовленнєвий вплив.

Постановка проблеми. Протягом останніх 70 років у філософії, соціології, лінгвістичних і психолінгвістичних студіях, літературознавстві й інших галузях гуманітарних досліджень набув значного поширення термін «дискурс», який має довгу історію. Понад дві тисячі років тому ним у Римі називали бесіди, діалоги, мовлення вчених. Саме в цьому значенні слово увійшло в сучасні європейські мови: французьке *diskours* і англійське *dickourse* мають значення «діалог, міркування, лекція, доповідь». У 50-х рр. ХХ ст. термін *дискурс* почали вживати як термін лінгвістики. Дещо пізніше у французькій лінгвістичній традиції терміном *дискурс* позначали мову й мовлення загалом. Згодом *дискурс* почали асоціювати із *лінгвістикою тексту*, вивчаючи закономірності формування та функціонування текстів. На початку 70-х рр. минулого століття *дискурс* уважали синонімом поняття *функціональний стиль* і еквівалентом поняття *текст* (через відсутність у деяких європейських мовах слова, яке було б відповідником франко-англійського *дискурс*). Сприйняття дискурсу як суто «текстової» категорії було зумовлене тогочасними тенденціями лінгвістики: 1) намаганням вивести синтаксис за межі речення, що було втілено, наприклад, у макросинтаксисі Т. ван Дейка, а також у синтаксисі тексту В. Дресслера, одного із засновників лінгвістики тексту; 2) успіхами у вивченні мовної прагматики, теорії мовленнєвих актів; 3) трактуванням мовлення як соціальної дії; 4) прагненням до інтеграції гуманітарних досліджень тощо, і його семантичний зміст є різним залежно від галузі наукового знання та її предмета [1, с. 244–247].

Як лінгвістичний термін дискурс уперше впровадив американський лінгвіст Зелліг Харріс у статті «Аналіз дискурсу» [2, с. 1–30], де він використав його у словосполученні «аналіз дискурсу». Так він назвав метод аналізу зв'язного мовлення, екстраполювавши дистрибутивний аналіз із речення на зв'язний текст. Він залучив до опису цього тексту соціокультурну ситуацію, установивши так новий вектор для вивчення співвіднесення мови, соціуму й культури.

Із того часу термін *дискурс* розглядався в різних наукових школах і отримав різні тлумачення не лише в лінгвістичній літературі, а й у працях у галузі соціальних наук, оскільки вивчення дискурсу пов'язане із розвитком такого напрямку соціологічних досліджень, як соціальний конструктивізм, який розглядає комунікацію як соціальний процес побудови світу.

Соціальні параметри при розгляді дискурсу є ключовими, отже, актуальним є завдання вивчення його лінгвальної природи в поєднанні із соціолінгвістичною. Мовознавці пропонують сьогодні принаймні три підходи до категоризації дискурсу, «від виділення значеннєвого фрагмента мовлення безвідносно до його функцій і аж до визначення його через власне соціолінгвістичну сутність» [3, с. 13].

Дискурс як висловлювання включає суб'єктів, котрі говорять або пишуть, а також слухачів або читачів, які є об'єктами дискурсу. Він може включати будь-яке висловлювання як частину соціальної практики [4, с. 21]. Соціолінгвістичний підхід до дослідження дискурсу передбачає таке: а) аналіз учасників спілкування як представників певної соціальної групи; б) аналіз обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті. За цього підходу всі види дискурсу діляться на особистісно-орієнтований і статусно-орієнтований. Статусно-орієнтований дискурс може мати інституційний і неінституційний характер, залежно від того, які соціальні інститути функціонують у соціумі в конкретну історичну епоху [5, с. 195].

Метою статті є виокремити основні ознаки дискурсу як вияву соціальної взаємодії та показати перспективу його дослідження через параметр влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Дискурс* як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями й тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом форм життя, залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів [6, с. 138]. Отже, з одного боку, дискурс – текст, занурений у життя, з особливою граматику, лексику, правилами слововживання і синтаксису, а з іншого – це живе спілкування, комунікація, когнітивно-мовленнєве й інтерактивне явище з усіма відповідними складовими спілкування [7, с. 12–13].

Якщо розглядати контекст як «соціальність», то певний тип дискурсу буде характеризуватися жорсткою контекстуальною або соціальною прив'язкою («зовнішня»

соціальність – *high context* (у термінології Хеллідея)). З іншого боку, виділяється «внутрішня» соціальність як контекст художньої творчості (*low context*) [8, с. 23–43]. Якщо ми представимо вимір внутрішньої структурності як текст, а зовнішній (соціальний) вимір як контекст і наділимо ці виміри здатністю бути представленими сильно і слабо, то отримаємо чотири типи дискурсів. Перший тип (інституційний дискурс) має високу структурованість тексту й жорстку контекстуальну, чи соціальну прив'язку. Другий тип (науковий дискурс) має спеціалізовану раціональну мову, але контекст не обмежується предметними та соціальними сферами. Третя група (художній дискурс) не включається в уніфіковані знакові стандарти, але, як породження певної історичної епохи, він повинен мати чіткий зв'язок із соціальним контекстом. Четверта група (повсякденний дискурс) характеризується суб'єктивністю мовного вираження [9, с. 137].

Отже, опираючись на поняття «соціальність контексту», розглядатимемо дискурс як складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища. Він, по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими чинниками, по-друге, має «видиму» – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий і синтаксично завершений фрагмент) і «невидиму» – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру, по-третє, характеризується спільністю світу, який «будується» впродовж розгортання дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем тощо) [10, с. 13].

Виділимо низку підходів до дослідження дискурсу як соціальної взаємодії. **Перший підхід** передбачає аналіз учасників спілкування як представників певної соціальної групи й аналіз обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті. З опорою на цей підхід дискурс ділиться на особистісно-орієнтований і статусно-орієнтований. Статусно-орієнтований залежить від того, як соціальні інститути функціонують у соціумі в конкретний історичний проміжок часу [11, с. 5–20; 10, с. 194].

Другий підхід випрацьовується із позиції критичного дискурс-аналізу. У межах цього підходу розглядаються питання: як формуються типи дискурсу, які зміни фіксуються в ньому за певний період часу, до якої аудиторії він звертається й у яких соціальних сферах задіяний. Зокрема, Т. ван Дейк розглядає такі різновиди дискурсу: медіа-дискурс (*media discourse*), політичний дискурс (*political discourse*), медичний дискурс (*medical discourse*), судовий дискурс (*courtroom discourse*), освітній і науковий дискурс (*discourse of education and science*), корпоративний текст і мовлення (*corporate text and talk*) [12, с. 41–67]. У межах цього підходу вивчаються також когнітивні схеми, ідеологічні програми, моральні оцінки та риторичні, логічні й естетичні засоби, які використовуються для їхнього втілення, і хто є їхнім носієм (суб'єктом мовленнєвої практики). Важливим у цьому контексті є також розгляд ефективності окремих типів дискурсу та сили їхнього впливу на аудиторію [13, с. 21–25].

Третій підхід розглядає типи дискурсу з огляду на ситуацію спілкування. З опорою на цей підхід виділяються

п'ять видів дискурсу: 1) дискурс як засіб комунікативної дії (наприклад, розмова з метою інформації та навчання або задалегідь організований диспут); 2) дискурс як засіб ідеологічного впливу, тобто комунікативна дія, яка лише позірно набуває форми дискурсу (усі форми ідеологічного виправдання); 3) терапевтичний дискурс (психоаналітична розмова між лікарем і пацієнтом); 4) нормальний дискурс, який слугує обґрунтуванню проблематичних претензій на значення (наприклад, наукова дискусія); 5) нові форми дискурсу (навчання за допомогою дискурсу, замість дискурсу як засобу для інформації та інструкцій, модель вільної семінарської дискусії за Гумбольдтом) [14, с. 84–90].

Ще один підхід до типології дискурсу з позицій соціолінгвістики запропонував російський мовознавець В. Карасик. Він виділяє персональний (індивідуально-орієнтований) та інституційний (статусно-орієнтований) дискурс. У першому мовець виступає як особистість зі своїм багатим внутрішнім світом, а в другому – як представник тієї або іншої соціальної групи [11, с. 5–20]. Персональний дискурс має два різновиди: побутове й буттєве спілкування. В інституційному дискурсі спілкування відбувається в певних межах статусно-рольових відносин і виділяється на підставі двох ознак: мета й учасники спілкування [11, с. 5–20].

У статті пропонуємо розглянути ще один підхід до опису та типології дискурсу як вияву соціальної взаємодії з опорою на його розгляд через призму «влади», тобто впливу на адресанта з боку адресата. Якщо розглянути «владний» аспект дискурсу на прикладі типології В. Карасика, який виділяє такі типи інституційного дискурсу: політичний, дипломатичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, діловий, рекламний, спортивний, науковий, сценічний і масово-інформаційний [11, с. 5–20], то стає очевидним, що всі перелічені вище типи характеризуються використанням комунікативних стратегій впливу (маніпулювання), отже, передбачають аналіз «владних» відносин у цих дискурсах.

Влада в дискурсі може виступати як змістова, когнітивна, соціолінгвістична, риторична й прагматична категорія. Влада як соціолінгвістична категорія становить предмет спілкування, тему розмови, і в цьому плані ця категорія виступає як вияв мовної концептуалізації влади. Влада за рахунок мовлення має здатність нав'язувати світосприйняття, створювати мовну інтерпретацію картини світу. Мова активно використовується владою як засіб обмежувальної дії. При свідомому використанні мови як інструменту, що дає змогу впливати на наявну у свідомості соціуму картину світу, влада виступає як соціальна взаємодія, пов'язана зі стратегіями маніпуляції. Мова в такому випадку свідомо використовується як засіб дії для досягнення певного комунікативного ефекту; це особливо чітко виявляється в певних типах дискурсу.

У філософському тлумаченні *влада* – спосіб і можливість здійснювати свою волю, чинити визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою будь-яких засобів авторитету, права, насильства (влада економічна, політична, державна, сімейна тощо) [15, с. 85].

Влада в контексті культури – специфічна соціальна реалізація управління як універсального об'єктивного від-

ношення, можливість і право певного суб'єкта управляти: наказувати, приймати рішення й виконувати їх на історично конкретному рівні культурного розвитку, засобами актуальної культури. Влада є вираженням однієї із найважливіших функцій культури – регулювання взаємодії в суспільстві, соціальних та інших відносин; нормування, обмеження, стандартизації людської діяльності, а також стосунків суспільства з природою. Влада виявила себе як влада над людьми, речами, природою, а також самим суб'єктом управління [16, с. 67].

Феномен влади тісно зв'язаний із примусом, влада визначається як можливість нав'язування своєї волі іншим, у соціальній взаємодії влада виявляється в можливості змусити інших прийняти вигідну для адресата інтерпретацію дійсності.

Влада в дискурсі виражається в тому, що комуніканти з особистим статусом контролюють і обмежують комунікативний вклад учасника із нижчим статусом, який не наділений владою. Існує три типи обмежень: 1) обмеження щодо змісту комунікації; 2) обмеження щодо типів соціальних відносин, у які можуть вступати учасники комунікації; 3) обмеження щодо позиції суб'єкта комунікації [17, с. 83]. Отже, влада впливає на комуніканти і надає їм певних якостей, яких вони до цього не мали, і все це відбувається за посередництва конкретного дискурсу. Поняття влади означає реальну здатність конкретних соціальних суб'єктів адресатів впливати на адресантів певним чином. Соціопсихологічною особливістю такого владного впливу є його подвійний характер: влада може суттєво змінювати особистісні пріоритети й поведінку не тільки підвладних суб'єктів, а й тих, які цей вплив здійснюють.

Більшість дослідників погоджуються, що влада наділена політичними, соціальними та психологічними ознаками. Політична ознака влади вказує на зв'язок таких двох понять і явищ, як влада й політика. Соціальна сутність влади виявляється, зокрема, у тому, що вона багато в чому залежить від соціальних умов життя того чи іншого суспільства, специфіки його соціальної структури, особливостей розвитку базових соціальних інститутів у ньому. Психологічна сутність влади визначається передусім тим, що влада передбачає завжди міжособистісні взаємини, взаємодію окремих індивідів та соціальних і політичних груп [18].

Аналіз дискурсу влади, проведений Мішелем Фуко, наголошує на репресивному характері впливу влади як на діяльність конкретних осіб, або суб'єктів, так і на структуру, що пронизує сучасне суспільство. Генеалогічне дослідження влади знання М. Фуко виявляє глибоко історичний характер дискурсивних практик влади. Діяльність М. Фуко щодо встановлення особливостей дискурсу влади ґрунтується на констатації можливостей влади монополізувати слова та смисли, що виводить на розуміння природи домінування через мову як універсальну структуру комунікації.

Перекладач праці М. Фуко «Дискурс і істина» А. Корбут зазначає, що він ставить питання не «що таке влада», а «як здійснюється влада». Французького мислителя більш за все цікавила плінність практик влади й дискурсу як од-

ного з основних чинників відображення мінливих практик контролю та володарювання. Однією з основних особливостей владного дискурсу є вживання різних риторичних прийомів, які, на думку М. Фуко, відображають нещирість або відсутність вільного мовлення в дискурсі влади [19, с. 163].

Влада як окремий параметр дискурсу втілюється в мовленнєвому впливі, який чинять владно зумовлені висловлювання на слухача. Дискурс інститутів влади – це комплекс здійснюваних носіями влади публічних комунікативних актів імперативного характеру за допомогою знаків природної мови і спеціальної системи знаків мови влади [20, с. 48]. Отже, через особливості дискурсивного впливу визначаються сутність і особливості влади. О. Шейгал наголошує, що «влада визначається як можливість нав'язування своєї волі іншим, усупереч опору, як право колективного агента накладати зобов'язання і примушувати до дій. У комунікативному плані влада виявляється у здатності змусити інших прийняти вигідну для мовця інтерпретацію дійсності, тобто в примусі до точки зору» [17, с. 326].

Ще один аспект дискурсивного вияву влади вивчається теорією мовленнєвого впливу. На думку О. Шейгал, «при свідомому використанні мови як інструменту, який дає змогу впливати на наявну у свідомості соціуму картину світу, влада виступає як риторична категорія і свідомо використовується як засіб впливу для досягнення певного перлокутивного ефекту; це особливо яскраво виявляється в таких сферах комунікації, як реклама, пропаганда тощо» [17, с. 326].

Зі зіставлення понять «влада в дискурсі» та «дискурс влади» випливає, що «влада в дискурсі» справляє владно зумовлені висловлювання на слухача, а «дискурс влади» встановлює особливості дискурсу, на яких ґрунтуються констатації можливостей влади монополізувати слова і смисли, що виводить на розуміння природи домінування через мову як універсальну структуру комунікації.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що дискурс як інтегральний феномен, як мисленнєво-комунікативна діяльність, яка протікає в широкому соціокультурному контексті, є сукупністю процесу й результату, характеризується континуальністю й діалогічністю [21, с. 28]. Для опису дискурсу як вияву соціальної взаємодії суттєвими є такі його ознаки: 1) належність комуніканти до певних соціальних груп; 2) соціокультурний контекст комунікації; 3) засоби, які використовуються для здійснення комунікативних дій; 4) діалогічність 5) реалізація владних відносин («влада в дискурсі») – спонукання до прийняття інтерпретації дійсності, яка бажана для адресата, засобами мовленнєвого впливу; 6) монополізація мовних засобів як вияву домінування через мову, що втілює універсальну структуру комунікації.

Окресленні ознаки дискурсу як вияву соціальної взаємодії через аналіз параметру влади забезпечують перспективний напрям дослідження різних його типів і можуть слугувати об'єктивною підставою для вивчення особливостей комунікації, які зумовлені соціальними контекстами на фоні владних відношень адресата й адресанта.

Література:

- Горбунова М. К истории возникновения термина «дискурс» в лингвистической науке / М. Горбунова // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 244–247.
- Harris Z. Discourse analysis / Z. Harris // Language. – 1952. – V. 28. – № 1. – P. 1–30.
- Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу : [монографія] / В.І. Кононенко. – К. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
- Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик; Волгогр. гос. пед. ун-т. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
- Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
- Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф.С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
- Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic/ M.A.K. Halliday // Language and Literacy in Social Practice / ed. By Janet Maybin. – London : Multilingual Matters, 1993. – P. 23–43.
- Андрейчук Н.І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV – початку XVII століття : [монографія] / Н.І. Андрейчук. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 280 с.
- Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: на матеріалах суч. газетн. публіцистики : [монографія] / К. Серажим. – К. : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. – С. 392.
- Карасик В.И. О типах дискурса / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20.
- Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк ; пер. с англ. ; сост. В.В. Петрова ; под ред. В.И. Герасимова ; вступ. ст. Ю.Н. Караулова и В.В. Петрова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 312.
- Комісар Л.П. Дискурс-аналіз як філософсько-методологічна стратегія в сучасних гуманітарних науках / Л.П. Комісар // Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Філософія. Культурологія». – 2012. – Вип. 1. – С. 21–25.
- Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю. Хабермас // Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 84–90.
- Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – С. 840.
- Культурологія : [енциклопедичний словник] / [М.П. Альчук, Ф.С. Бацевич, І.М. Бойко] ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 508.
- Шейгал Е.И. Семіотика політичного дискурса / Е.И. Шейгал. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.
- Бульбенюк С. Влада крізь призму дискурсу політичної антропології / С. Бульбенюк // Український науковий журнал «ОСВІТА РЕГІОНУ». – 2012. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/904>.
- Фуко М. Дискурс и истина / М. Фуко ; пер. с англ. А. Корбута // Логос. – 2008. – № 2. – С. 159–262.
- Согомонян В. Что такое дискурс власти? / В. Согомонян // «21-й ВЕК». – 2012. – № 1 (21). – С. 34–51.
- Безугла Л.Р. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [монографія] / Л.Р. Безугла ; під заг. ред. І.С. Шевченко. – Харків : Константа, 2005 – С. 356.

Перскова Ю. И. Дискурс как проявление социального взаимодействия: параметр власти

Анотация. Статья посвящена рассмотрению понятия дискурса как проявления социального взаимодействия. Проанализированы существующие подходы к анализу дискурса в данном ракурсе и обоснован новый подход к описанию и типологизации дискурса как проявления социального взаимодействия с опорой на рассмотрение его основных признаков через призму «власти», то есть воздействие на адресата со стороны адресата.

Ключевые слова: дискурс, социальное взаимодействие, социолінгвістическа природа дискурса, власть, властний дискурс, речевоє вплив.

Perskova Y. Discourse as a manifestation of social interaction: parameter of power

Summary. The article examines the concept of discourse as an expression of social interaction. Existing approaches to the analysis of discourse in this perspective are regarded in this article as well as a new approach to the description and typology of discourse as an expression of social interaction based on considering its main features in the light of “power”, i. e. sender’s influence on the recipient.

Key words: discourse, social interaction, sociolinguistic nature of discourse, power, authoritative discourse, speech effect.